

Határon túli zsidó életvilágok reprezentációi – Budapesti felekezeti olvasatok és diskurzusok¹

A közösségi stratégiák és a politikai cselekvések adott életvilág keretein belül értelmezhetők, ha a tényleges jelentéstulajdonításokat, önképeket és folyamatokat kívánjuk megérteni. Ebben az értelemben beszélhetünk a „Magyar Izrael” többes kötésben való létéről 1920 és 1944 között. A többes kötés úgy is értelmezhető, mint különböző nemzetállamok, köztársaságok és új monarchiák új kereteinek kényszerítő realitása a korábbi dualista keretekre kidolgozott stratégiákkal szemben, s úgy is, mint a premodern, királyságokhoz való viszonyulások modelljeinek és a különböző modern nemzeteszméknek párhuzamos lojalitásrendszerei és elvárásai, amelyek között az egyénnek vagy a közösségnek helyzetfüggő hierarchiakat kellett felállítani.

Közép-Európát több tudományos kutatás közös életvilágként tematizálja,² vagy felekezeti életvilágait állítja középpontba.³ A Habsburg Birodalom felekezeteinek diskurzustradícióira, a Monarchia felekezeti alapon megélt életvilágaira Klieber mutatott rá katolikus, zsidó, muszlim, pravoszláv és protestáns példán. Ezek az életvilágok alapjaiban határozták meg tagjaik tapasztalatait, lehetőségeit, értelmezéseit és perspektíváit. A zsidóság esetében a judaizmus hagyományai, az átalakuló társadalom lehetőségei és korlátai, valamint a modern nemzeteszmék megjelenése egyaránt hatottak a felekezeti diskurzustradíciók formálódásának útjaira és a tágabb társadalmi környezethez való viszonyulási módokra. Premodern előképek, normák és szimbólumok fonódtak össze modern felvilágosult eszmékkel, ön- és jövőképekkel. A judaizmus hagyományai találkoztak az állampatrióta uralkodótisztelettel és a modern nemzeteszmék szimbolikus politikájával.

A magyarországi izraelita közösségeket változó életvilágaikban érthetjük meg. Életvilág (*Lebenswelt*) alatt a habermasi kulturálisan meghatározott életvilág értendő, ami Alfred Schütz „a természet és a társadalom világát” magába foglaló meghatározására épül, attól viszont a kulturális meghatározottság hangsúlyozásában tér el.⁴ A schützi

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

² Moritz Csáky – Elena Mannová: *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava, Academic Electronic Press in the Slovak Republic, 1999.

³ Rupert Klieber: *Jüdische, christliche, muslimische Lebenswelten der Donaumonarchie 1848–1918*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2010.

⁴ Vö. Pászka Imre: *Narratív történetformák a megérett szociológia nézőpontjából*. Szeged, Belvedere, 2007. 154.

megközelítés erősen énközpontú, de nem egyetlen egyén én helyzetéről szól, „hanem éppen az interszubbjektivitásából adódóan mások, velem egy időben élők helyzete” határozza meg.⁵ Az interszubbjektivitás fogalma a kulturálisan meghatározott értelmező közösség volta felől válik lényegessé az izraelita életvilágok szimbolikus jelenségeket adaptáló törekvéseiben. Az értelmezés folyamata interszubbjektivitáshoz, azaz interpretív közösséghez, az adott szituációban megragadható értelmezési kerethez és az egyének által hordozott értelmezési tőkéhez kötött.⁶ Az értelmező közösség gondolata Közép-Európa különböző szociokulturális csoportjait vizsgálva – Klieber megközelítése mellett – Moritz Csáky-nál és követőinél is megjelenik.⁷ Az értelmezésben részt vevők közös ismeretanyagot, értelmezési tőkét hoznak létre, amelyből értelmezéseiket az adott szituáció társadalmi kereti között alakítják ki. A budapesti izraelita sajtó határon túli életvilágokról szóló olvasatai a budapesti izraelita intézményi interszubbjektivitás nyilvános diskurzusai felől érthetők meg.

Joggal merül fel a kérdés, melyik időszak, terület és irányzat életvilágáról van szó? Milyen fórumon történő megjelenítésről? Lehet-e egyáltalán átfogóan beszélni a jelenségről? Tanulmányom a határon túli zsidó életvilágok két világháború közötti sajtó-megjelenítéseivel foglalkozik sajtóforrásokon keresztül, a sajtóra modern fórumként tekintve. A híradások egy közös tudásra, vallási ismeretanyagra támaszkodtak, és mint értelmezések az élő gyakorlatra vonatkoztak. Egyrészt a fővárosi izraelita hírlapírók szempontjából jelentőségtelinek tekintett eseményeket tükrözték, másrészt a hírlapírók sem mentesülhettek koruk domináns társadalmi narratívumainak hatása alól, amelyek többnyire együtt változtak – szűntek meg és termelődtek újra – a társadalmi rendszerek változásával.⁸ A határon túli zsidó közösségek életéről szóló híreket ennek során interpretált eseményeknek tekintem, amelyekhez nem a történeti kritika felől, hanem saját koruk beszédmódjai, nagy társadalmi diskurzusai felől közelítetek. Ennek megfelelően a lokális jelenségeket és azok keretfüggő perspektívákban történő bemutatásait különítem el. Ami különböző szerkesztői/kiadói körökben, intézményi és irányzati lapokban közös jelenség lehet, az a lojalitások (többes kötődések, konfliktusok, stratégiák) kérdése, a közösségvállalások (univerzalizmus, partikularizmus és emlékezet) ügye, az elhatárolódások (amelyek mentális és stratégiai határokat hoznak létre), valamint az értelmező keretek eltérése. Előbbiek tudományos problémaként Adam S. Ferziger, Lois C. Dubin történeti kutatásaiban jelentek meg, utóbbiak Yerushalmi, Aviezer Ravitzky tematizálá-

⁵ Idézi: Pászka (2007): i. m. 153–154.

⁶ Sz. Kristóf Ildikó: Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula*, (1998), 1–2. 67.

⁷ Richard Reichensperger: The Central European „Lebenswelt” and Memory Theory. In Moritz Csáky – Elena Mannová (szerk.): *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava, Academic Electronic Press in the Slovak Republic, 1999. 24–26.

⁸ Edward M. Bruner: Az etnográfia mint narratíva. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijarat Kiadó, 2000. 181–197.

sait és a vallási szöveghagyomány kutatását jellemezték.⁹ Továbbgondolva a bécsi egyháztörténész, Rupert Klieber felvetését, az utódállamok zsidó csoportjaira, közösségeire is eltérő keretek által meghatározott életvilágok részeseiként tekintek. Ezeket röviden két kérdés köré lehet rendezni. Miként jelennek meg a határmódosulások által előidézett keretváltások? Miként befolyásolják az értelmezői keretek a helyi hírek megjelenítését? Ezt a budapesti lapok példáin mutatom be.

Izraelita sajtó: felekezetiesedés és modernizálódás

A zsidó felekezeti és mozgalmi sajtó tipikusan modern jelenség volt. Sarah Abrevaya Stein a sajtót egyszerre tekintette a változás manifesztálódásának és mechanizmusának a modern kori zsidóság köreiben.¹⁰ A lapok szerkesztői elitje számára lehetetlen volt a szekuláris és vallási hír, valamint a szekuláris és vallásos olvasó közötti különbségtétel. Ezek a sajtótermékek az urbanizálódó népességhez kötődtek. A nemzeti sajtó és nyelvhasználat 19. század utolsó harmadára tehető virágzása az Osztrák–Magyar Monarchia több pontján vezetett a már emancipált zsidó közösségek tagjainak a nemzeti nyelvű újságírásba történő bekapcsolódáshoz, illetve az izraelita felekezeti sajtó kialakításához és nemzeti nyelvűvé tételéhez. A magyarországi zsidó felekezeti sajtó megelevenedése és a modernitáshoz fűződő különböző stratégiáik megjelenítőjévé válása az 1868–69-es zsidó kongresszushoz s következményeihez kötődött. A budapesti neológ és orthodox modern intézményrendszer a 19. század utolsó harmadában jött létre, és a vidéki zsidósággal folyamatosan tartotta a kapcsolatot. A Pesti Izraelita Hitközséghez közel álló, de ahhoz intézményesen nem kötődő, sőt vele szemben sokszor eltérő álláspontot képviselő *Egyenlőség – Társadalmi hetilap* 1882 és 1938 között képviselte a neológia véleményét. Az *Egyenlőség* betiltását követően helyébe *A Magyar Zsidók Lapja* lépett 1939 és 1944 között. A jüdisch-deutsch *Allgemeine Jüdische Zeitung*ot az Orthodox Irodától független napilapként adták ki, 1919-ben, a Magyarországi Tanácsköztársaság idején pedig betiltották. *Zsidó Újság* címen magyar nyelvre váltott, mivel jüdisch-deutsch olvasótáborának zöme 1920 után az utódállamokhoz került. 1925. október 16-ától *Zsidó Újság. A magyar orthodox zsidóság hetilapja* címen jelent meg. 1939. január 20-tól címét *Orthodox Zsidó Újság. Egyházi és hitbuzgalmi lapra* változtatta. Az Orthodox (Központi) Iroda fővárosi modernizálódó elitjének nézeteit 1944. március 19-ig fogalmazta

⁹ Adam S. Ferziger: *Exclusion and Hierarchy. Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2005; Lois C. Dubin: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History*, 28. (2014), 1. 51–81.; Aviézer Ravitzky: *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben*. Pozsony, Kalligram, 2011.

¹⁰ Sarah Abrevaya Stein: *Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2004. 16.

meg.¹¹ Eszmehirdető lapokról lévén szó, a világban elfoglalt helyzet és világkép közösségi magyarázata felől fontossá válik a vallási hagyomány, eszkatologikus perspektíva és a haladásezmén, természetjogon alapuló társadalom(át)alakítás viszonyának kérdése. A vézskorszakig hatóan, különböző hangsúlyokkal mindkettő – a Népe történetét alakító Isten, valamint a racionálisan megismerhető és formálható világ gondolata – megjelenik a különböző lapokban. Ez a kettősség a zsidó életvilágok értelmezésében az integráció és az elkülönülés, a racionális és az irracionális gondolkodás sémái felől válik fontossá.

Az államhatalom és a nagy társadalmi diskurzusok „többes kötése”

A rendi világ hatalmi szimbolizmusa vallási eszkatológiákba illeszkedett,¹² legitimációit a vallási emlékezet alaptörténeteire fordította le.¹³ A rendi világ zsidó önértelmezését és helyi hatalomhoz való viszonyát a judaizmus alaptörténeteiből érthetjük meg, amelyek középpontjában a szétszóratról szóló értelmezések álltak.¹⁴ Az uralkodó és a hatalom Isten által legitimált hatalom volt.¹⁵ A koronás fő az Örökkévaló dicsőségének halvány e világi visszatükröződéseként, az Örökkévaló pedig népe sorsának aktív alakítójaként jelent meg a 19. század végétől formálódó magyar izraelita szimbolikus politikában is. A judaizmus vallási hagyománya szerint a koronás fő a társadalom rendjének és a zsidóság biztonságának letéteményese a 20. századig hatóan. A 19. század a zsidó vallási közösségek átalakulásának kora.¹⁶ Európa-szerte ekkor bomlanak fel a premodern, differenciálatlan, testületi-politikai jogokon és kötelezettségeken alapuló önszabályozó

¹¹ A jelzett sajtótermékek mellett a magyar nyelvű zsidó sajtóorgánumokról részletes áttekintést nyújtott Scheiber Sándor. Lásd Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.

¹² Vö. Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest, Atlantisz, 1996.

¹³ Vö.: Gernot Kocher: *Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie*. München, C. H. Beck, 1992; Tomisa Ilona: *Patrona Hungariae* ábrázolások a 16–17. századi főúri hadizászlókon. Különös tekintettel a Fraknói Vármúzeum Zászlógyűjteményének zászlóira Esterházy Pál nádor idejéből (1635–1713). *Ethno-lore*, 32. (2015). 181–218.

¹⁴ Fényes Balázs: *Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban*. In Fényes Balázs: *„Őrizzétek meg őriztetemet...” Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*. Budapest, Józsefvárosi Műhely Kiadó, 2011. 10–11.

¹⁵ Dubin (2014): i. m. 57–58.

¹⁶ Bővebben lásd: Glässer Norbert: “Bless Our King, Who You Sent Like Moses”. Jewish religious interpretations of loyalty to Hungarian King Francis Joseph. In Barna Gábor – Gyöngyössi Orsolya (szerk.): *Religion, Culture, Society 3. Yearbook of the MTA – SZTE Research Group for the Study of Religious Culture*. Szeged, MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2016. 76–95.; Glässer Norbert: “This Crown Came Down to us from Heaven, God Sent it to you Through us”. Neolog Jewish Discourse Traditions on the Coronation of Charles IV. In Barna Gábor – Gyöngyössi Orsolya (szerk.): *Religion, Culture, Society 4. Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture*. Szeged, MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2017. 9–29.

közösségek. A 19. század második felének magyarországi zsidóságánál így egyszerre jelentek meg a judaizmusnak a rendi hagyományokhoz kapcsolódó rítusai és a modern nemzeti szimbolikus politika érvelési módjai.¹⁷ Ugyanígy a reformok képviselőinek világértelmezését tekintve együtt voltak jelen a judaizmus nemzedéki láncolatot alkotó hagyományának racionális és irracionális elemei a felvilágosodás racionalizmusával és társadalomalakító törekvéseivel. Ezek számunkra azért érdekesek, mert ezekre épültek rá a két világháború közötti zsidó önértelmezések. A nagy háború zsidó középkorú generációja bevett felekezet híveként demonstrálhatta a nemzet, a birodalom és az uralkodó iránti hűségét, s került azt követően gyökeresen más hatalmi és társadalmi keretek közé.¹⁸ Az utódállamok szervezeti és mozgalmi intézményrendszerének létrejöttével a korábban egységes keretek között élő zsidó irányzatok és stratégiák az új politikai realitások részeivé váltak. A háborút követő átrendeződés a dinasztikus birodalmak mellett eltörölte a nemzettudat áttételes birodalmi válfaját is. A dinasztikához való lojalitást új kötődések váltották fel.¹⁹ A két világháború között a közös állam, birodalom iránti lojalitás helyébe az utódállamok népeinek saját egyediségükbe vetett hite lépett. Ennek keretében fontos szempont lett a népek önmegvalósítása saját népi államukban. Az önmegvalósítások általuk kitűzött célját persze Közép-Európa kis nemzeti leginkább csak egymással szemben érthették volna el. A dualizmus idején létrejött Budapest-központú intézményrendszer elitje továbbra is érzékeny maradt az új, határokon kívülre került intézményrészek ügyei iránt. Az elcsatolt területek a magyar hivatalos és a zsidó irányzatok emlékezeti kánonjában eltérő súllyal jelentek meg. Míg az előbbit a területek történeti kontinuitása és az egyes magyar néprajzi csoportoknak tulajdonított unikálitás és autenticitás határozta meg, addig a zsidó értelmezésekben a hitközségi történeti emlékezet mélysége és a zsidóság számaránya határozta meg. Így egyes területek, mint Erdély és a Felvidék hangsúlyosabbá, míg mások, mint az Órvidék, Délvidék kevésbé reflektálttá váltak az egyes lapok híreiben.²⁰ A budapesti neológ *Egyenlőség* Erdéllyel kapcsolatos cikkei mindig hűen követték a főáramban lévő magyar nemzeti stratégiát. Erdély magyarságához hasonlóan Erdély zsidóságát is különleges, romantikus tulajdonságokkal ruházta fel a lap, illetve az összmagyar érdekek képviselőjében játszott kivételes

¹⁷ Glässer Norbert: Állami jelképek – liturgikus környezet. Az integráció útjai a modernizálódó társadalomban izraelita történeti példán. In Oláh János – Zima András (szerk.): *Schöner Alfréd hetven éves*. Budapest, Gabbiano, 2018. 125–138.

¹⁸ Glässer Norbert – Zima András: The Emperor-King's Hungarian Maccabees. The Components of Hungarian Jewish First World War Propaganda. In Z. Karvalics László (szerk.): *Information History of the First World War*. Budapest, L'Harmattan, 2015b. 149–168.

¹⁹ Glässer Norbert – Zima András: Konfliktusok, lojalítások és várakozások határán. Az elcsatolt területek megjelenítése a budapesti zsidó sajtóban. In Glässer Norbert – Glässerné Nagyillés Anikó (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged, MTA – SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport – SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2015a. 149–189.

²⁰ Az Órvidékről minimális szervezeti vonatkozású hírek jelentek meg. Például az orthodox sajtó éves közgyűlésekről közölt rövid híreket, lásd: *Zsidó Újság*, 1925. december 4. 13. Hírek – Burgerland hitközségei.

szerepüket hangsúlyozta. A zsidóság magyar polgári nemzeti közösségbe való betago-
lódása idején Erdély felértékelődése a magyar népi kultúra felfedezésébe, a „magyar
nemzeti táj és nemzeti kultúra” szerkezetének kialakításába illeszkedett.²¹ Erdélyről a két
világháború közötti kialakított izraelita képek a dualizmus Erdély-képén nyugodtak.
„Az erdélyi zsidóság viszont már a háború befejezése előtt is egyik legelittebb rétege
volt a magyar zsidóságnak, Trianon óta pedig a magyarság és a magyar zsidóság szem-
pontjából egyaránt nagy jelentőséghez jutott”²² – írta az *Egyenlőség* 1938 januárjában.

A határon túli közösségek tényleges helyzete viszont utódállamonként eltérő volt.²³
Az utódállamokhoz csatolt zsidó közösségek 1920 után végérvényesen új hatalmi reali-
tások, intézményi, jogi és gazdasági struktúrák részévé váltak. Ezekben kellett felépíteni
és működtetni saját intézményrendszereiket, érvényesíteni érdekeiket.

Martirologiák és lojalitásmegnyilvánítások kettősségében

Az államhatárok változásával más impériumokhoz került zsidó közösségek a magyar
nemzeteszmével való azonosulásuk és az új hatalmi azonosulási elvárások ütközéséből
eredő konfliktusaikat egyszerre élték meg a zsidó közösségi stratégiák differen-
ciálódásával és az új hatalom iránti lojalitás vallási értelmezéseinek modernizálódott
olvasataival. Így – ha nem elsősorban az intézményi változások történetére helyezük
a hangsúlyt – a budapesti izraelita intézményekhez közel álló sajtóolvasatokban vál-
takozva találhatjuk meg a magyar-zsidó mártíriumokat és az új hatalmak antiszemita
jelenségekkel szembeállítható egyedi gesztusait.

Martirologia mint történeti tapasztalat

A határon túli zsidó életvilágok budapesti értelmezését a martirologia határozta meg.
A zsidó történetírásról szóló munkák – közöttük Jeffry Veidlinger Wissenschaft des
Judentumsszal foglalkozó példái – a tömegek történelemértelmezésének szintjére vonat-
kozóan a *szétszóratás-mártírimum* Memorbuch-hagyományból eredő, vallási háttérű látás-

²¹ Pozsony Ferenc: Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében. In Landgraf
Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor
tiszteletére*. Budapest, PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudo-
mányi Intézet – L’Harmattan – Könyvpont, 2012. 667–668.

²² Európa beleszól a román zsidóüldözés barbár terveibe. *Egyenlőség*, 1938. január 7. 1–2.

²³ Lásd: Glässer–Zima (2015a): i. m.; Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel:
Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig. Budapest, Aposztróf,
2013; Rebekah Klein-Pejšová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington, Indiana
University Press, 2015.

módot tartják hosszú időszakon át meghatározónak.²⁴ A határon túli zsidó közösségek martirológiájában az izraelita felekezeti hagyomány találkozott a nemzeti szimbolikus politika kortárs értelmezési sémáival.

A közös mártírium a nyelvi és kulturális önmeghatározás együtt elszenvedett csorbításaként is megjelenhetett. Az *Egyenlőség* így tudósított a zsidó felekezet etnikumként történő cseh számlálóbiztosi rovatolásáról:

„Mélységes megdöbbenést keltett a cseh kormánynak az a példátlan eljárása, mellyel Pozsony és Kassa szinmagyar városokat megfosztotta magyar nyelvüktől. Mint ismeretes, a cseh kormány az 1930. évi népszámlálás adataira hivatkozik, melyek ebben a két városban nem állapítottak meg 20%-nyi magyar kisebbséget. [...] A Magyar Zsidó Unióhoz, mint a magyar zsidóság külpolitikai képviselőjéhez érkezett jelentések mutatják, hogy ez a 4000, illetve 2000 főnyi magyarság azért is »hiányzik«, mert cseh népszámlálók Pozsonyban 5423, Kassán pedig 6740 magyarul beszélő, magyarul író és olvasó zsidót vontak le erőszakkal a magyarság arányszámából.”²⁵

Az erdélyi és partiumi izraelita oktatásról írta 1923-ban az *Egyenlőség*: „ezekben az iskolákban a román megszállás után is hűséges magyar érzéssel, a magyar kultúrához ragaszkodó erős hevülettel tovább is csak magyar nyelven tanítottak az összes zsidó tanítók és tanárok. [...] Az összes megszállott régi magyar területeken a zsidóság mindenütt a magyarsággal tartja fenn a szolidaritást.”²⁶ Erdély mellett²⁷ a Felvidék is a nemzeti – és a zsidó kontinuitás – emlékezeti tereként jelent meg.

„Az egész felvidéki zsidóságot rendkívüli izgalomban tartja a pozsonyi neológ hitközség erőszakos feloszlata. A cseh kormány Persián Ádám, az azóta elhunyt antiszemita agitátor feljelentésére oszlatta fel a hitközséget, melyet Persián azzal vádolt meg, hogy vezetői a magyar irredenta szolgálatában állnak, a budapesti zsidósággal élénk kapcsolatuk van és a szombati istentiszteleteken »a magyar fegyverek győzelméért imádkoznak«. Persián feljelentéseire számtalan magyar zsidó börtönöztek be, hurcoltak bíróság elé és a felvidéki zsidóság szenvedésében nem kis része van Persián lelkiismeretlen denunciációinak.”²⁸

Persián viselt múltja a Katolikus Néppárthoz tartozó *Alkotmány* napilap segédszerkesztőjeként,²⁹ Károlyi alatti forradalmi kormánybiztossága, majd Csehszlovákiába emigrálása

²⁴ Jeffrey Veidlinger: The Jewish Historical and Ethnographic Society. Collecting the Jewish Past. In Jeffrey Veidlinger: *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire. The Modern Jewish Experience*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2009. 252.

²⁵ Pozsony és Kassa. *Egyenlőség*, 1933. október 7. 1.

²⁶ Szatmári Mór: Nem szabad a zsidó iskolákban magyarul tanítani. *Egyenlőség*, 1923. március 17. 2.

²⁷ Erdélyi zsidók küzdelme a magyarságukért. *Egyenlőség*, 1934. október 13. 5.

²⁸ Miért oszlatták fel a pozsonyi neológ hitközséget? *Egyenlőség*, 1934. március 28. 10.

²⁹ A recepcióval párhuzamosan az egyházpolitikai harcok részeként a konzervatív arisztokratáknak Zichy Nándor és Eszterházy Miklós Móric vezette csoportja által életre hívott *Alkotmány*, a Katolikus Néppárt lapja folyamatosan támadta a modern társadalmi tendenciákat és a szabadelvű politikai törekvéseket. Klestenitz Tibor szerint az egyházpolitikai küzdelem egyik legfontosabb jellem-

együttal burkolt kritika is volt a magyarországi politikai antiszemitizmusra. A különböző antiszemita lapok az *Egyenlőség* polémiáiban a határon túli zsidók magyarhűségét elvitatató fórumokként nyertek említést. „Csak a magyar antiszemiták brutális elfogultsága zárkózik el az elől, hogy a magyar jövőre irányzott magyar politikának milyen hatalmas erősségét alkotja épp a zsidóságnak ez a meghatóan önzetlen magatartása.”³⁰

A két világháború között fővonalba az új etnikai nemzeti önmeghatározások kerültek Közép-Európa romjain. Az utódállamok etnikumaival való viszony bemutatása nagyban függött az új hatalom zsidósághoz való viszonyulásától. Ez a konfliktusok etnikai vagy egzisztenciális, kultúrmissziós értelmezéseiben is tükröződött. A fővonalbéli revíziós értelmezésekben a határon túli zsidóság felekezeti a magyarságoz soroltatott. Ez ütközött a két világháború közötti Magyarország etnikai besorolásával – a *numerus clausus*t alkalmazó joggyakorlata által. Az ellentmondást a neológ publicisztika igen hamar megírta.³¹ Ennek ellenére cseh viszonylatban a Magyar Revíziós Liga háromnyelvű (angol, német, francia) memorandumából az *Egyenlőség* több pontot címlapon közölt 1934-ben. Indoklását a zsidóság korábbi nemzetiségi diskurzusban játszott szerepének revíziós aktualizálásából merítette. „Szükségesnek tartjuk, hogy az *Egyenlőség* hasábjain ebből az emlékiratból külön is leközöljük azokat a részeket, melyek a csehszlovákiai zsidóság helyzetére vonatkoznak és melyek az egész közvélemény előtt rávilágítanak arra, hogy a zsidó kisebbségek ragaszkodása a magyar nyelvhez milyen erős vára a magyar igazságért vívott küzdelemnek.”³² Az *Egyenlőség* felekezeti lap Romániából és Jugoszláviából történő hatósági kitiltását szintén a neológia által végzett magyar érdekképviselőnek tudta be a szerkesztőség. „Sokezer magyar zsidó hittestvért fosztottak így meg kedvenc lapjának olvasásától, csakis azért, mert lapunk a zsidóságban a magyar szellemet ébren tartja”³³ – kommentálták a hírt.

A határon túli zsidóság magyar kulturális kötődéseinek elvitatása a fajvédelem és az antiszemitizmus sajtókampányaként jelent meg a neológ publicisztikában. A *Magyarság* és az *Új Magyarság* antiszemita és irredenta lapok 1937 és 1939 között több cikkben vitatták el a felvidéki zsidóság „magyarérezelműségét”,³⁴ majd a megvalósult revízióhoz kötődő izraelita publicisztikákban is szereplő közös magyar-zsidó

zöje a közéleti hangnem eldurvulása volt. A Katolikus Néppárt a kiegyezés alapjain állt, ugyanakkor a nagypolitikai törésvonalak megosztották a katolikus mozgalmat, és az *Alkotmány* egészében nem képviselte sem a klérust, sem a politikailag aktív katolikusokat. Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest, CompLex, 2013. 40., 45–46.

³⁰ Szatmári (1923): i. m.

³¹ Glässer Norbert – Zima András: Unchangingness In Change. The Changed Self-image of Budapest Jewish Groups in the Interwar Years as a Result of the Changed Borders in the Carpathian Basin. *Acta Ethnographica Hungarica*, 56. (2011), 1. 63–92.

³² A zsidó kisebbségek és a magyar nyelv. A Magyar Revíziós Liga emlékirata a zsidó kisebbségek magyarságáról. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 1. 1.

³³ Az Egyenlőséget kitiltották Jugoszláviából. *Egyenlőség*, 1934. november 17. 2.

³⁴ Az Új Magyarság tovább rágalmazza a felvidéki zsidóságot. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 9.; Nem a nemzet hangja! *Egyenlőség*, 1938. október 6. 6–7.; Hubay Kálmán képviselő. *Egyenlőség*, 1938. október 20. 1–2.; Minden zsidó: magyarul érez a Felvidéken! *Egyenlőség*, 1938. október

martirologiát.³⁵ Az *Egyenlőség* által a szélsőjobboldali lapok ellenében folytatott apologetikus diskurzus a zsidótörvények és a további rendeletek izraelita sajtóolvasataiban ért véget. Ezeket *A Magyar Zsidók Lapja* ugyanis már a magyarsághoz tartozásnak az állami törvényhozás szintjén megvalósult elvitatásaként konstataálta.³⁶ A vészorszak küszöbén a kazárelmélet³⁷ dualizmus idején kialakult, a honfoglalás integratív szimbolikus politikájára válaszoló narratívumát³⁸ alkalmazták:

„A magyar zsidóság nem volt idegen test ezen a földön; az első zsidó otthonok mestergerendái még Szent István korában épültek. Helyzete, sorsa, boldogulása a változó időkkel együtt változott; változatlan maradt hűsége az országhoz s a néphez, amelynek körében élete eltelt és amellyel történelmileg is, nyelvében is, hagyományában is és ideáljaiban is elvegyült. Csak az utolsó száz esztendő történetét nézve is, egész sora lép elő a példákknak; amelyek a magyar zsidók munkájának magyar értékét dokumentálják a közgazdasági élet terén épp úgy, mint a szellem világában.”³⁹

Az antiszemita diskurzus a két világháború között Romániában mindvégig a politika főáramában volt. Főként a haszid hívekre és rebbékre gyakran vetült antiszemita közhelyként a modern nemzetállamok iránti illojalitás vádja. A sorkatonaság – különösen az orthodox és haszid irányzat számára – egyébként is számos problémát jelentett a vallási parancsolatok megtartása terén.⁴⁰ Az új román impérium kételyei és az állam iránti lojalitás kérdése tükröződött a vizsnici haszid rebbéről terjedő történetben az 1920-as évek második felében.

„Tudvalevő, hogy a híres vizsnitzi Rebbe a háboru kitérése óta Nagyváradon lakik. Utóbbi időben feljelentés érkezett a Rebbe ellen a »szigurancá«-ra, miszerint ő a hozzá forduló zsidó katonákat a katonaság kötelékéből való szökésre beszéli rá. Erre a szigurancára (román detektívtestület) két katonaruhába öltözött zsidó detektívet küldött a Rebbehez, akik sirva kértek a Rebbetől tanácsot, hogy »miveők legyenek, mivel a katonaságnál nagyon kegyetlen bánásmódban részesülnek«. A Rebbe erre megnyugtatta őket s azt tanácsolta, hogy vakon engedelmeskedjenek fellebvalóiknak s tőrjenek mindent szeretettel, így majdan sorsuk a Mindenható kegyelméből meg fog javulni [...].

27. 1–2.; Válasz a Magyarságnak. *Egyenlőség*, 1938. október 27. 4.; Tiltakozás. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 6.

³⁵ Zsidók a kárpátaljai magyar feltámadásért. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. március 30. 2.; A magyar kenyér. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. július 31. 1–2.; Hírek – Szent István napi istentisztelet a zombori izr. templomban. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. augusztus 28. 5.

³⁶ Kimélelet... *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. május 3. 1.; A magyar zsidóság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. április 23. 1.

³⁷ Zima András: Cult or Spirit? Integration Strategies and History of Memory in Jewish Groups in Hungary at the Turn of the 19th–20th Century. *Acta Ethnographica Hungarica*, 53. (2008), 2. 243–262.; Konrád Miklós: Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre. *Századok*, 150. (2016), 3. 631–665.

³⁸ Varga Bálint: Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.

³⁹ A magyar zsidóság (1942): i. m. 1.

⁴⁰ Vö. Bíró Ákos: *Kétfejű sas Dávid pajzsán. Tábori Rabbínátus az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében 1914–1918*. Budapest, Gabbiano, 2013. 26–39.

A detektívek ezután elárulták magukat és a Rebbet szívélyesen gratulálták. Az eset városszerte érthető feltűnést s meglelégedést váltott ki.”⁴¹

A román politika zsidóellenes megnyilvánulásairól rendszeresen tudósított a neológ *Egyenlőség* és az orthodox *Zsidó Újság*. Az erdélyi magyarság és az erdélyi magyar zsidóság összetartozását hangsúlyozták, ebben a neológ publicisták egy olyan eszményi kapcsolatot láttattak, amelyet az antiszemita erők sem bonthattak meg, és amit a nehéz idők csak elmélyítettek. Ezekben a hírekben az antiszemita megnyilvánulások román etnikai színezettel jelentek meg. „Egy Glück nevű aknasugatagi ember éjjel egy kis faluba jutott, ahol kénytelen volt éjjeli szállást kérni egy parasztnál. Amikor a paraszt fia haza jött, nagyon dühös lett, minek adtak egy zsidónak hálólhelyet; [...] amikor a házból kijött a paraszt a feleségével és ki akarták csavarni a fiu kezéből a kést [...], a tusakodás hevében a fiu megsebezte anyját. A zsidó a félelemtől félőrülten menekült s bejelentette az esetet a csendőrségnek.”⁴²

A szerbiai antijudaista és antiszemita hírek szerb és magyar etnikai szereplőit inkább alsóbb osztályok osztálytársadalmi problémáinak hordozóiként értelmezték, s zsidóellenességüket így kultúrmisszióval kezelhetőnek tekintették. A fővonalbeli jugoszláv politika is közrejátszott az etnikai színezetet nélkülöző híradásokba, mivel a szerb nemzeti önmeghatározásoknak nem képezte részét a zsidóellenesség. A budapesti izraelita sajtó több bácskai és ószerbiai vérvádhiedelemről tudósított. A Tisza mentén „200 paraszt ásóval, kapával fegyverkezve elindult a keresztény gyermek felszabadítására. A kis fiu apja dorongot fogott a parasztokra és csak így birta a tömeget feltartóztatni, amíg a csendőrség megérkezett, megfékezte a tömeget és meggyőzte őket arról, hogy egy zsidó gyermeket féltettek zsidó apától. [...] Az ostobaság ily uralma dacára minekünk zsidóknak, az optimizmus népének mégis remélnünk kell, hogy majd csak megvirrad valaha a koponyákban is”⁴³ – írta az újrainduló orthodox sajtó.

Magyarországon a neológia azonosult, a cionista publicisztika pedig párhuzamot vont a magyar nemzeti fájdalommal.⁴⁴ A közös múlt emléke a határon túli zsidóság tematizálásában abból a szempontból válik lényegessé, hogy a róla szóló értelmezésekben kivel, milyen kontextusban és a történeti tudat mely rétegével formál közösséget. A dualizmus idején kialakult magyar izraelita önmeghatározást követő bácskai zsidók például, akik még a Monarchiában szocializálódtak, magyar tudatúak maradtak, és egy ideig a Magyar Párt soraiban is megtalálhatók voltak. Aktívan részt vettek a magyar kulturális életben, figyelemmel kísérték a magyarországi zsidóság életét. Szoros családi kötelékek fűzték őket a magyarországi neológiához. Ezt jól megvilágítja a kényszerű optálások, elűzetések esete is. A jugoszláviai zsidóság megnyugtató helyzetét taglaló cikkek sorában szakadást az előkelő neológ bácskai és bánati zsidó családok elűzése

⁴¹ Nagyvárad levél – A wizensitzi rebbe bölcs előrelátása. – Román korrupció. *Zsidó Újság*, 1927. május 13. 2–3.

⁴² Hírek – A halott nagyapa megmenti unokája életét. *Zsidó Újság*, 1929. december 13. 11–12.

⁴³ Jugoszláviai levél (Saját tudósítónktól). A miniszter felesége, kit zsidónak néznek. Zsidó apa harca a kisleányért. *Zsidó Újság*, 1925. október 30. 6–7.

⁴⁴ Bővebben lásd: Glässer–Zima (2011): i. m.

jelentett 1934. december 6-án. Az *Egyenlőség* vezércikkét – családirag érintettként – Kiss Arnold neológ főrabbi jegyezte:

„Szegény Mára húgom! Fut veled és árva gyermekeiddel éjszaka homályába, téli zordonságba a tüzesszemű vonat s odakinn a messzi délvidéki temetőben a hallgatag sirből fájdalmas, sikoltó panaszhang csendül, a halott zsidó pap sikoltása: – Negyven esztendőn át hirdettem Istent, eszményt, emberszeretetet ebben a városban. A véremmel, a könnyeimmel öntöztem ennek a városnak minden rögét, minden kövét. – Miért kergették el a gyermekemet, az ártatlan unokáimat?”⁴⁵

A lap tönkretett életutakat, meghurcolt időseket, szétszakított családokat és elűzött kisgyermekeket mutatott be a módos zsidó polgártól az elveszett kispolgári egzisztenciákon át a családos orthodox tanítóig.⁴⁶ A menekültek ellátásáról a szegedi zsidóság és a fővárosi zsidó hitközségi intézmények gondoskodtak. Buday-Goldberger Leó a felsőház tagjaként az esetből az együtt szenvedés toposzát vonta le következtetésként az *Egyenlőség* vezércikkében, a dualizmus korábbi fővonalbeli nemzetkonceptiójában gondolkodva: „A gyűlölet nem ismer felekezeti, vagy ahogy ma szokás mondani, faji különbségeket, és a gyűlölet viharában keresztények és zsidók együtt szenvednek magyar voltukért. [...] A régi protestáns magyar írók, akik annyira szerették összehasonlítani a magyar nép történetét a zsidó népevel, akik Izrael szenvedéseiből merítettek vigaszt az üldözött magyarság szenvedéseire: bizony igazat mondtak. A gyűlölet országútján megint találkozott a magyar lélek és a zsidó lélek.”⁴⁷

Ezt a láttatásmódot azon tény sem változtatta meg, hogy az utódállamok kisebbségpolitikája az önálló etnikus zsidó önmeghatározást preferálta, a magyar közösségek létszámát csökkentendő. A szétszórás martirologiája azonban a híradások szintjén nem maradt meg az egykori országhatárok között, német, szovjet és szentföldi kitekin-téssel bírt. Az okfejtések, kezelési modellek és lehetséges válaszok szintjén a vallási és a modern politikai/jogi értelmezési modellek egymás mellett voltak jelen, irányzatonként eltérő mértékű hangsúllyal, keveredéssel vagy áthallásokkal. Jó példa erre a nagyváradai főrabbi nemzeti elköteleződése, ami a korábbi vallási modelleket is felülírta az alábbi budapesti neológ sajtóértelmezés szerint. „Amikor a »hódító« román király bevonult és tisztelgynie kellett, magyarul szólalt meg, a templomban állandóan tüzes magyar szónoklatokat tart. Hiányos lenne a magyar sors történetírása, ha elhallgatná az igazságot, ha mindezt, minden idők emlékezetére és minden magyar okulására meg nem örökítené”⁴⁸ – írta Dési Géza országgyűlési képviselő Kecskeméti Lipót nagyváradai neológ főrabbról.

⁴⁵ Kiss Arnold: Miért kergették el őket? *Egyenlőség*, 1934. december 15. 1–2. Kiss Arnold budai főrab-biként, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanáraként tevékenykedett, atyja – a cikkben említett – Klein Mór nagybecskereki rabbi volt.

⁴⁶ Elűzött, szomorú magyar zsidó... *Egyenlőség*, 1934. december 15. 3–5.

⁴⁷ Buday-Goldberger Leó, dr., a felsőház tagja: A nagy tanulság. *Egyenlőség*, 1934. december 22. 1.

⁴⁸ Dr. Dési Géza országgyűlési képviselő: Az erdélyi pogrom: Nagyvárad. *Egyenlőség*, 1929. decem-ber 10. 1.

Királyok, államfők elismerő gesztusai

A híradások zöme többnyire a fennálló *status quóra* és a hatalom zsidósághoz való viszonyára vonatkozott. Az új lojalítások vallási legitimációit a sajtóban legfeljebb a „Dina demalchuta dina”, azaz a királyság törvénye törvény, amíg a zsidóság ellen nem irányul talmudi elve (*bNedarim 28a* és *bBava Kama 113a–b*) adta, ami a dualizmus apologetikus és érdekvédő publicisztikáiban is feltűnt korábban. A hatalom szimbolikus gesztusai az új utódállami keretek között eltérő üzenetekkel bírtak a magyarországi izraelita publicisztikában. Többnyire a királyi szövetséges történelmi modelljével (Salo Wittmayer Baron, Yosef Hayim Yerushalmi) értelmezhetők, és az antiszemitizmussal szembeállítható pozitív példaként interpretálták őket a publicisták. A brit uralkodóház udvari zsidóihoz⁴⁹ kötődő hírek mellett jelentős számú hír szólt a szerb királyi család elcsatolt területeken élő zsidók irányában tett gesztusairól az 1930-as évek derekán. Ennek konkrét üzenete 1933-tól a zsidóságot elismerő – az Örökkévaló kegyelméből uralkodó – koronás fő szembeállítása volt a németországi zsidóság ellen fellépő nemzetiszocialista párttal.⁵⁰ A Szent Száva-rend különböző fokozataival kitüntetett vajdasági és horvátországi izraeliták között voltak birtokosok, gyártulajdonosok, orvosok és ügyvédek, nagypolgárok filantróp feleségei, rabbik és hitközségi elnökök.⁵¹ A híradások a társadalom jobbra tételeért, a gazdaság fellendítésért végzett munkájuk elismeréseként mutatták be a királyi elismeréseket. A király zsidó hadsegédeiről, ifjú zsidó uruguayi főkonzuláról, Belgrád a királyi családhoz – barátjaként – bejáratos nagyrabbijáról hozott hírek egy sikeres integráció képét mutatták, abban az impériumban, amelynek viszonyát ugyan érdekelletétek övezik Magyarországgal, de a kormány és az uralkodó zsidó intézmények avatásán képviselteti magát, szenátusának pedig tagja az ország főabbija.⁵² Hasonló hírek jelentek meg a román király vonatkozásában is, bár kisebb számban.⁵³

⁴⁹ Például: Rotschild sógora az angol királyi ház barátja. *Egyenlőség*, 1934. október 27. 5.; Az angol főrabbi a londoni nagy esküvőn [kép a díszruha leírásával]. *Egyenlőség*, 1934. december 15. 13.

⁵⁰ „A zsidó szolidaritás jegyében”. A jugoszláv hitközségek országos kongresszusa. *Egyenlőség*, 1933. május 5. 18.; A király barátja: az exellenciás főrabbi. „Nálunk nem fog meghonosodni a német antiszemita mozgalom.” Látogatás dr. Alkalay Izsák jugoszláv grandrabbinál. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 23. 1.

⁵¹ Hírek – A cakoveci főrabbi kitüntetése. *Egyenlőség*, 1929. augusztus 24. 17.; Hírek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1929. április 6. 17.; Hírek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1929. szeptember 21. 18.; Hírek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1929. október 26. 14.; Hírek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1929. szeptember 14. 16.; Hírek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1932. január 9. 10.; Hírek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1932. február 13. 10.; Zsidó élet vidéken – Újvidék. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 23. 15.

⁵² Hírek – Zsidó főkonzul. *Egyenlőség*, 1929. augusztus 31. 16.; Hírek – Dr. Alkalay jugoszláv főrabbi a szenátus tagja. *Egyenlőség*, 1932. január 16. 14.; Hírek – Az újvidéki zsidó aggokháza. *Egyenlőség*, 1932. október 1. 29.; Sándor király és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1934. október 13. 1.; Sándor király halála. *Egyenlőség*, 1934. október 20. 1.; Hírek – Sándor király zsidó hadsegédei. *Egyenlőség*, 1934. október 27. 13.; Hírek – Sándor király zsidó orvosa és ügyvédje. *Egyenlőség*, 1934. november 10. 16.

⁵³ Hírek – A román király látogatása egy zsidó emberbarátnál. *Egyenlőség*, 1931. augusztus 19. 24.; Hírek – Weisz Kálmán nagyváradi textilgyáros kitüntetése. *Egyenlőség*, 1932. március 19. 14.; Hírek – A szatmári főrabbi és a román király. *Zsidó Újság* 1936. november 20. 10.

Tágabb jelenségről van itt szó – amennyiben Sarah Abrevaya Stein egy meglátásával, kategóriájával kezdünk dolgozni –, mint hogy a zsidó sajtó nem tett különbséget szekuláris és vallási hír között. A kérdés a világértelmezési modellek összefonódása felől érthető meg, ami a vallási reneszánsz jegyében más felekezeti sajtótermékeket is meghatározott. Míg a neológia a jogi okfejtéseket és erkölcsi válaszokat részesítette előnyben a zsidóság helyzetének értelmezése során, az orthodoxia az I. világháborúval előállt helyzetre erkölcsi süllyedésként tekintett, az ország területvesztése pedig mint megtéréssel kezelhető büntetés jelent meg a publicisztikákban, a revízió vallási olvasatait hozva létre. Ebbe illeszkedett a munkácsi haszid rebbe budapesti orthodox lapban idézett okfejtése is, miszerint Csehszlovákia léte az égi rendeléssel ellentétes. A rebbét a különböző orthodox híradásokban kifejezetten revizionistaként aposztrofálták, idézték.

„Minden nemzetnek van génusza (»szár«) az égben, amely őrzésére van rendelve, és nem maradhat fenn egy hirtelenül megalakult állam, amelynek nincsen meg az őrangyala; az ilyen államnak előbb-utóbb alkatrészeire kell felbomlania... – szokta mondani. A félév előtt bekövetkezett fordulatnál azután már megértette mindenki, hogy mit állapított meg a cseh rezsim alatt évekkal ezelőtt, a nagy magyarérelmű Spira főrabbi z. c. l. és köztudomású, hogy ilyen magyar szellemben nevelte egyetlen gyermekét és annak férjét a jelenlegi főrabbit, Rabinowitz Baruchot.”⁵⁴

Többes kötések és változó világok

A határon túli közösségekről nyújtott magyarországi reprezentációk lokális események magyarországi társadalmi diskurzusához és a budapesti zsidó életvilágok kereteihez igazított értelmezései voltak. A többes kötődések és a lojalitáskonfliktusok a magyarországi zsidóság társadalmi helyzete változásának függvényében nyertek új és új értelmet. A határon túli zsidó csoportokkal történő közösségvállalásokat az egyes stratégiák önképei határozták meg. A határon túli közösségi folyamatok terén a különböző tendenciák szelektív megítélésének is elsősorban a fórumul szolgáló lap által képviselt stratégiák voltak az alapjai.

Felhasznált irodalom

Abrevaya Stein, Sarah: *Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2004.

A király barátja: az exellenciás főrabbi. „Nálunk nem fog meghonosodni a német antiszemita mozgalom.” Látogatás dr. Alkalay Izsák jugoszláv grandrabbinál. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 23. 1.

A magyar kenyér. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. július 31. 1–2.

A magyar zsidóság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. április 23. 1.

⁵⁴ Munkácsi utijegyzetek. *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. május 10. 4. [z. c. 1.: zécher caddik livracha – Igaz emléke legyen áldott!]

- A zsidó kisebbségek és a magyar nyelv. A Magyar Revíziós Liga emlékirata a zsidó kisebbségek magyarságáról. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 1. 1.
- „A zsidó szolidaritás jegyében”. A jugoszláv hitközségek országos kongresszusa. *Egyenlőség*, 1933. május 5. 18.
- Az angol főrabbi a londoni nagy esküvőn [kép a díszruha leírásával]. *Egyenlőség*, 1934. december 15. 13.
- Az Egyenlőséget kitiltották Jugoszláviából. *Egyenlőség*, 1934. november 17. 2.
- Az Új Magyarország tovább rágalmazza a felvidéki zsidóságot. *Egyenlőség*, 1938. május 27. 9.
- Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, Aposztróf, 2013.
- Bíró Ákos: *Kétféjú sas Dávid pajzsán. Tábori Rabbinátus az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében 1914–1918*. Budapest, Gabbiano, 2013.
- Bruner, Edward M.: Az etnográfia mint narratíva. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat, 2000. 181–197.
- Buday-Goldberger Leó, dr., a felsőház tagja: A nagy tanulság. *Egyenlőség*, 1934. december 22. 1.
- Csáky, Moritz – Elena Mannová: *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava, Academic Electronic Press in the Slovak Republic, 1999.
- Dubin, Lois C.: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History*, 28. (2014), 1. 51–81.
- Elüszött, szomorú magyar zsidó... *Egyenlőség*, 1934. december 15. 3–5.
- Erdélyi zsidók küzdelme a magyarságukért. *Egyenlőség*, 1934. október 13. 5.
- Európa beleszól a román zsidóüldözés barbár terveibe. *Egyenlőség*, 1938. január 7. 1–2.
- Ferziger, Adam S.: *Exclusion and Hierarchy. Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2005.
- Fényes Balázs: Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban. In Fényes Balázs: *„Őrizétek meg őrizetemet...” Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*. Budapest, Józsefveg Műhely Kiadó, 2011. 7–41.
- Glässer, Norbert: “Bless Our King, Who You Sent Like Moses.” Jewish Religious Interpretations of Loyalty to Hungarian King Francis Joseph. In Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Religion, Culture, Society 3. Yearbook of the MTA – SZTE Research Group for the Study of Religious Culture*. Szeged, MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2016. 76–95.
- Glässer, Norbert: “This Crown Came Down to us from Heaven, God Sent it to you Through us”. Neolog Jewish Discourse Traditions on the Coronation of Charles IV. In Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Religion, Culture, Society 4. Yearbook of the MTA – SZTE Research Group for the Study of Religious Culture*. Szeged, MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2017. 9–29.
- Glässer Norbert: Állami jelképek – liturgikus környezet. Az integráció útjai a modernizálódó társadalomban izraelita történeti példán. In Oláh János – Zima András (szerk.): *Schöner Alfréd hetven éves*. Budapest, Gabbiano, 2018. 125–138.
- Glässer, Norbert – Zima András: Unchangingness in Change. The Changed Self-Image of Budapest Jewish Groups in the Interwar Years as a Result of the Changed Borders in the Carpathian Basin. *Acta Ethnographica Hungarica*, 56. (2011), 1. 63–92.
- Glässer Norbert – Zima András: Konfliktusok, lojalítások és várakozások határán. Az elcsatolt területek megjelenítése a budapesti zsidó sajtóban. In Glässer Norbert – Glässerné Nagyillés Anikó (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged, MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2015a. 149–189.

- Glässer Norbert – Zima András: The Emperor-King's Hungarian Maccabees. The Components of Hungarian Jewish First World War Propaganda. In Z. Karvalics László (szerk.): *Information History of the First World War*. Budapest, L'Harmattan, 2015b. 149–168.
- Hirek – A cakoveci főrabbi kitüntetése. *Egyenlőség*, 1929. augusztus 24. 17.
- Hirek – A halott nagyapa megmenti unokája életét. *Zsidó Újság*, 1929. december 13. 11–12.
- Hirek – A román király látogatása egy zsidó emberbarátnál. *Egyenlőség*, 1931. augusztus 19. 24.
- Hirek – A szatmári főrabbi és a román király. *Zsidó Újság* 1936. november 20. 10.
- Hirek – Az ujvidéki zsidó aggokháza. *Egyenlőség*, 1932. október 1. 29.
- Hirek – Dr. Alkalay jugoszláv főrabbi a szenátus tagja. *Egyenlőség*, 1932. január 16. 14.
- Hirek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1929. április 6. 17.
- Hirek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1929. szeptember 14. 16.
- Hirek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1929. szeptember 21. 18.
- Hirek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1929. október 26. 14.
- Hirek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1932. január 9. 10.
- Hirek – Kitüntetés. *Egyenlőség*, 1932. február 13. 10.
- Hirek – Sándor király zsidó hadsegédei. *Egyenlőség*, 1934. október 27. 13.
- Hirek – Sándor király zsidó orvosa és ügyvédje. *Egyenlőség*, 1934. november 10. 16.
- Hirek – Szent István napi istentisztelet a zombori izr. templomban. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. augusztus 28. 5.
- Hirek – Zsidó főkonzul. *Egyenlőség*, 1929. augusztus 31. 16.
- Hirek – Weisz Kálmán nagyváradi textilgyáros kitüntetése. *Egyenlőség*, 1932. március 19. 14.
- Hubay Kálmán képviselő. *Egyenlőség*, 1938. október 20. 1–2.
- Jugoszláviai levél (Saját tudósítónktól). A miniszter felesége, kit zsidónak néznek. Zsidó apa harca a kisfiáért. *Zsidó Újság*, 1925. október 30. 6–7.
- Kiss Arnold: Miért kergették el őket? *Egyenlőség*, 1934. december 15. 1–2.
- Kiméletet... *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. május 3. 1.
- Klein-Pejšová, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington, Indiana University Press, 2015.
- Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest, CompLex, 2013.
- Klieber, Rupert: *Jüdische, christliche, muslimische Lebenswelten der Donaumonarchie 1848–1918*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2010.
- Kocher, Gernot: *Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie*. München, C. H. Beck, 1992.
- Konrád Miklós: Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre. *Századok*, 150. (2016), 3. 631–665.
- Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest, Atlantisz, 1996.
- Miért oszlatták fel a pozsonyi neológ hitközséget? *Egyenlőség*, 1934. március 28. 10.
- Minden zsidó: magyarul érez a Felvidéken! *Egyenlőség*, 1938. október 27. 1–2.
- Munkácsi utijegyzetek. *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. május 10. 4.
- Nagyváradi levél – A wizensitzi rebbe bölcs előrelátása. – Román korrupció. *Zsidó Újság*, 1927. május 13. 2–3.
- Nem a nemzet hangja! *Egyenlőség*, 1938. október 6. 6–7.
- Pászka Imre: *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged, Belvedere, 2007.
- Pozsony és Kassa. *Egyenlőség*, 1933. október 7. 1.

- Pozsony Ferenc: Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Budapest, PTE Néprajz –Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L’Harmattan – Könyvpont, 2012. 667–679.
- Ravitzky, Aviézer: *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben*. Pozsony, Kalligram, 2011.
- Reichensperger, Richard: The Central European „Lebenswelt” and Memory Theory. In Csáky Moritz – Elena Mannová (szerk.): *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava, Academic Electronic Press in the Slovak Republic, 1999. 24–44.
- Rotschild sógora az angol királyi ház barátja. *Egyenlőség*, 1934. október 27. 5.
- Sándor király és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1934. október 13. 1.
- Sándor király halála. *Egyenlőség*, 1934. október 20. 1.
- Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Sz. Kristóf Ildikó: Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula*, (1998), 1–2. 60–84.
- Szatzmári Mór: Nem szabad a zsidó iskolákban magyarul tanítani. *Egyenlőség*, 1923. március 17. 2.
- Tiltakozás. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9. 6.
- Tomisa Ilona: Patrona Hungariae ábrázolások a 16–17. századi főúri hadizászlókon. Különös tekintettel a Fraknoi Vármúzeum Zászlógyűjteményének zászlóira Esterházy Pál nádor idejéből (1635–1713). *Ethno-lore*, 32. (2015). 181–218.
- Válasz a Magyarorságnak. *Egyenlőség*, 1938. október 27. 4.
- Varga Bálint: Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.
- Veidlinger, Jeffrey: The Jewish Historical and Ethnographic Society. Collecting the Jewish Past. In Jeffrey Veidlinger: *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire. The Modern Jewish Experience*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2009.
- Zima András: Cult or Spirit? Integration Strategies and History of Memory in Jewish Groups in Hungary at the Turn of the 19th–20th Century. *Acta Ethnographica Hungarica*, 53. (2008), 2. 243–262.
- Zsidó élet vidéken – Újvidék. *Egyenlőség*, 1934. szeptember 23. 15.
- Zsidók a kárpátaljai magyar feltámadásért. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. március 30. 2.